

949.713 »1941« : 930.23
Pregledni članak

O nekim pitanjima organiziranja i razvoja oružanog ustanka u Lici 1941. godine

(U povodu knjige *Gojka Polovine, Svedočenje--Sećanja
na događaje iz prve godine ustanka u Lici,
Beograd 1988*)*

GOJKO VEZMAR

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, SFRJ

O oružanom ustanku u Lici 1941. godine, pored objavljene i neobjavljene arhivske građe, postoji znatan broj radova i sjećanja u raznim zbornicima, zatim rasprava, prikaza, pregleda, kritika, rjeđe studija u vojnim i drugim časopisima, po koji rad memoarskog karaktera i nekoliko monografija, uglavnom o vojnim jedinicama koje svoje ishodište povezuju s prvim ustaničkim četama i odredima.

Neosporno, najveći obim objavljenih priloga za tu ratnu godinu čine radovi i sjećanja neposrednih učesnika objavljeni u zbornicima, i onim regionalnog značenja o Lici, i u mnogim višetomnim jugoslavenskim edicijama o prvim godinama narodnooslobodilačkog rata. To su radovi različitog stupnja istraženosti i interpretacije, pisani na osnovu izvora i literature ili samo kao sjećanja u kojima su autori-učesnici tih događaja dali svoje viđenje ustanka, njegovog karaktera, masovnosti, udarne moći, te uloge KPJ u njegovom pokretanju i vodstvu. Jedino u tom vidu nedostaju širi i značajniji radovi o snazi i karakteru talijanske okupacije i masovnom teroru nad stanovništvom Like u drugom svjetskom ratu. Ali, ipak, zahvaljujući opsegu i dosad objavljenih radova i njihovog dometa i kvaliteta, stečena su osnovna i u mnogo čemu pouzdana saznanja o mjestu i značaju oružanog ustanka u Lici u historiografiji narodnooslobodilačkog rata.¹

* Urednički odbor objavljivanjem ovog članka otvara prostor za kompleksniju znanstveno utemeljenu raspravu o bitnim pitanjima strategije i taktike KP Hrvatske u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941. godine u Hrvatskoj. Na toj intenciji zamišljeno je i održavanje Okruglog stola potkraj 1988. godine.

¹ Zbornici u kojima je objavljeno najviše radova i sjećanja o oružanom ustanku u Lici jesu: Lika u NOB 1941, Beograd 1963, Lika u NOB 1942, Beograd 1971; Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara i Žumberka, Karlovac 1971; Kotar Korenica i kotar Udbina u NOR-u i socijalističkoj izgradnji, Karlovac 1979; Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom

Ustanak u Lici i njegov razvoj u prvoj godini NOR-a tema je i »Svedočenja« Gojka Polovine, predratnog advokatskog pripravnika i sekretara Kotarskog komiteta KPH za kotar Gračac, jednog od organizatora ustanka, komandanta i komesara u ustaničkim štabovima u jugoistočnoj Lici, poslijeratnog visokoga državnog funkcionara, sveučilišnog profesora i doktora nauka.

Gojko Polovina je, neosporno, uz Stojana Matića i Đoku Jovanića najpoznatija ličnost ustanka u jugoistočnoj Lici. Sa više stotina ustanika našao se na čelu masovnog ustanka koji je za kratko vrijeme zahvatio i oslobodio područje od Drenovače do Plavna. Imao je najveću odgovornost na početku ustanka, kada još OK KPH za Liku i CK KPH nisu bili za vršili pripreme i dospjeli povezati sve krajeve za dizanje ustanka.

Pored ogromnih uspjeha u toj masovnoj i odlučnoj borbi naroda u tom kraju, javljali su se i izvjesni propusti, dapače i ekscesi, kao rezultat mjestimične stihije, a što manji broj članova KPJ na tom širokom prostoru nije mogao kontrolirati i spriječiti. Odgovornost za neke propuste i greške pala je i na Gojka Polovinu, političkog komesara bataljona Štaba gerilskih odreda za Liku, od kojih su neke suštinski značajne za daljnji razvoj ustanka. Polovina nije prihvatio kritiku. Zbog toga se već potkraj septembra počinju sužavati njegove kompetencije, dok najzad, 20. januara 1942, nije smijenjen sa svih funkcija i isključen iz KPJ.

Od tada G. Polovina podnosi žalbe, traži razgovore s partijskim rukovodstvom, prikuplja dokaze, sređuje sjećanja a sve to u funkciji zahtjeva za preispitivanje odluka i negativnih kvalifikacija kao na primjer: »[...] svjesni bandit u našim redovima [...]« i sl., izrečenih na njegov račun. Tako je i nastajao rukopis za ovu knjigu. Najprije kao »Osvrt na prvu godinu ustanka u Lici. . .«, a zatim pod ovim naslovom.

»Svedočenje« Gojka Polovine, pored predgovora Jakova Blaževića na početku i naučnog aparata na kraju knjige, sastoji se od tri osnovna dijela: O čemu sam čitao četrdeset godina (23 podnaslova) 17—175, Zbog čega sam čitao četrdeset godina (15 podnaslova) 177—312, Neki dokumenti iz perioda 1941—1987 (više priloga) 315—489.

U prvom dijelu knjige autor je dao svoju verziju priprema za ustanak, opširan prikaz tzv. »Otričkog sporazuma«, borbi oko Kulen Vakufa, karaktera Drvarske brigade, odnosa među štabovima i komandama, mnogih političkih kretanja i previranja u ustanku, a naročito detaljno uloge generalštabnog majora jugoslavenske vojske Boška Rašete u ustanku 1941. godine, kojega je prikazao u drugačijem svjetlu u odnosu na dosad poznate činjenice i posljedice njegovoga kapitulantskog držanja prema talijanskom okupatoru. Više prostora dao je analizi Okružnice br. 1 i drugih dokumenata OK KPH i CK KPH i to zato da dokaže pogrešne poteze u odnosu na razvoj ustanka u Lici Vladimira Popovića, sekretara Opera-

ratu 1941—1945, knj. 1, Karlovac 1984; Kotar Donji Lapac u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945, Karlovac 1985.

Studiju o oružanom ustanku u Lici napisao je dr Đuro Stanisavljević, Ustanak naroda Like 1941. godine, *Istorijski glasnik*, 1—4, Beograd 1961. O ustanku u Lici djelomično govore i memoarski radovi Jakova Blaževića, te disertacije dra Đure Stanisavljevića, dra Đure Zatezala i dra Gojka Vezmara. Od monografija vojnih jedinica najznačajnije su monografije 1, 2. i 3. brigade 6. ličke divizije.

tivnog rukovodstva CK KPH, Vladimira Četkovića, španskog borca, kasnije komandanta Štaba Grupe NOP odreda za Liku i Rade Žigića, novoimenovanog sekretara Okružnog komiteta KPH za Liku. Tome je, uglavnom, podređen i sadržaj ostalih dijelova knjige.

U drugom dijelu autor problematizira dosad poznata saznanja o smrti Marka Oreškovića, Stojana Matića i okolnostima hapšenja Rade Končara. Drugu konferenciju KPH za okrug Liku, održanu u Korenici 17—21. maja 1942, ocjenjuje kao pokriće za promašaje navedenih rukovodilaca NOP-a Like i Hrvatske, a ne kao potrebu historijskog trenutka za ocjenu pređenog puta, usmjeravanja borbe protiv četnika i širenja NOP-a u zapadnu Liku. U tom dijelu koji se kronološki podudara sa reorganizacijom štabova i vojnih jedinica i jačanjem partijske i drugih antifašističkih organizacija, on taj period revolucionarnog poleta i stvaralačke atmosfere u Lici opterećuje »čistkom« u Partiji, »čišćenjem Srba«, »nerazložnim« streljanjima, pa i time što heroje Biću Kesića i Stanišu Opsenicu smješta u pučiste. Taj dio završava razgovorom s Vladimirom Popovićem iz 1972. godine, iako, kako sam ističe, nije imao dopuštenje za bilježenje njegovog sadržaja.

Treći je dio, ujedno, i najneprimjereniji kad je riječ o djelu memoarskog karaktera. Autor je u taj dio uvrstio nekoliko dokumenata, svoja pisma ustanovama i pojedincima za objavljivanje rukopisa, polemike u »Književnoj reči« sa članovima porodice Hebrang i druge priloge.

Iz toga slijedi zaključak da je »Svedočenje« Gojka Polovine po općim svojstvima djelo memoarskog karaktera, a njegov osnovni sadržaj zahvaća događaje i procese vezane za ustanak u Lici od njegovog početka do juna 1942. godine. Autor je po svim svojstvima kompetentan svjedok događaja o kojima piše, a naročito onih od početka ustanka do oktobra 1941. godine u jugoistočnoj Lici, u kojima je najdirektnije učestvovao. Međutim, autor se ne ograničava na taj period i prostor, već širi problematiku na cijelu Liku, pa i na period kad je manje uticao na događaje, a u svom radu daje i ocjene rada i politike CK KPH. To znači da se autor ne oslanja samo na svoja sjećanja, eventualno na ratne dnevnike i zabilješke, na ocjene viđenog i doživljenog, na komentare događaja u kojima je neposredno učestvovao, a mnoge i kreirao, već se postavlja kao istraživač te predočava izvore, analizira dokumente i problematizira neke dosad date ocjene i valorizacije ustanka u Lici 1941. godine. Tu nije samo riječ o genezi i organizacionoj trukturi ustanka, s kojima se manje bavi, ili, ako se bavi, čini to s izvjesnim faktografskim propustima, već je u tom dijelu više riječ o političkoj strategiji ustanka, pogotovo o odnosima u njegovom rukovodstvu. Gojko Polovina, osim dokumenata koje analizira, ne daje do znanja koliko se koristio radovima i sjećanjima drugih organizatora i učesnika ustanka 1941. godine na tom području, niti s njima polemizira, čak ni kada iznosi drugačiju verziju istih događaja.

Autor »Svedočenja« znatno se više bavi štabovima i rukovodstvima ustanka, a znatno manje unutrašnjom organizacijom, odnosima i životom u ustaničkim jedinicama. Značajan prostor dao je ljudima s kojima se nije slagao i koji su uticali na njegovo smjenjivanje i to, uglavnom, s njihovim navodnim propustima i promašajima u odnosu na usmjeravanje ustanka u Lici. Mnoge svoje postupke, za koje je svojevremeno podvrga-

van oštrog kritici, opravdava i s ove distance smatra ih kao jedina i moguća rješenja u tadašnjoj situaciji. Time je čitaocu ponudio vlastito, subjektivno viđenje pojedinih zbivanja i problema u koju se svrhu, kad to treba, služi i podređivanjem sadržaja pojedinih dokumenata.

Detaljan prikaz i kritiku knjige po svim njenim dijelovima dali su Milan Basta i Jovo Popović u listu »Vjesnik« od 5. do 28. juna 1988. godine. Ovaj prilog ima samo tu zadaću da usredotoči pažnju čitaoca na neka pitanja koja smatramo presudno značajnim za razumijevanje organiziranja i toka oružanog ustanka u Lici 1941. godine. Ta su pitanja razmatrana i u djelu Gojka Polovine, posebno u njegovoj analizi i ocjeni sastanka Okružnog komiteta u Donjem Lapcu, održanog 11. septembra 1941, i Okružnice broj 1, nastale u povodu toga.

Već u uvodu svoje knjige (9—13), a naročito u sadržaju dvaju posebnih podnaslova (109—122), G. Polovina se obara na navodnu neprimjerenost teksta Okružnice br. 1 Okružnog komiteta KPH za Liku sa sastanka u Donjem Lapcu, 11. IX 1941. godine,² i u pogledu ocjene vojno-političke situacije na okrugu, i sa datim konstatacijama o mjestu i ulozi ličke partijske organizacije u pripremama, pokretanju i vođenju ustanka. Analizom teksta apostrofira dijelove s kojima se ne slaže: da je partijska organizacija Like podbacila u »popularizaciji SSSR-a i KPJ« u čemu je samo »delimično odgovarala tim zadacima«, da su »mnoge partijske organizacije potpuno zatajile«, dapače, da su se pojedine »potpuno odvojile od naroda«, pojedini članovi »bremzali narodni ustanak«, te da je »mali broj organizacija koje su potpunoma odgovarale svom zadatku«. Ne prihvata konstataciju iz Okružnice da »partijska organizacija Like nije bila u stanju da bude pravi rukovodilac ustankom«, te ocjenjuje da poziv na ustanak i rukovođenje ustankom »isključivo«, a ne samo »u prvom redu« pripada našoj Partiji. Suprotno tome, on konstatira da su »skoro svi komunisti Like izuzev retkih pojedinaca u potpunosti odgovorili svom zadatku«, te postavlja pitanje: »Zašto je trebalo 11. 9. 1941. tako oštro osuditi ličke komuniste, a posebno komuniste južnog dela Like.«

G. Polovina ne analizira uzroke takvih ocjena, već ih pripisuje ličnom stavu njenih navodno identificiranih sastavljača Vladimira Popovića, Rade Žigića i Vladimira Četkovića. Sve te poznate rukovodioce NOP-a u Lici i Hrvatskoj smatra odgovornim za mnoge navodno pogrešne poteze u rukovođenju, kadrovskim rješenjima i usmjeravanju ustanka u Lici. Zatim, nalazi sadržajnu sličnost te i Okružnice broj 3 CK KPH od 30. IX 1941. i tvrdi da su obje donijete iz Zagreba i da se i u posljednjoj napada lički ustanak za takozvano »lijevo« i »desno« skretanje.³

Gojko Polovina u »Svedočenju« ne vidi da je ta Okružnica, kao i druge rezolucije i partijski dokumenti, kritičko, pa makar ponekad i oštro, sagledavanje pređenog puta i direktiva za daljnji razvoj. On ne govori ni o neophodnosti sastanka u Donjem Lapcu, o njegovoj važnosti za organizaciono učvršćenje partijske organizacije, niti mu pridaje značaj prekretnice, kad je riječ o razvoju i usmjeravanju oružanog ustanka u

² Zb. NOR-a, V/1, 78—80. Okružnica br. 1 OK KPH za Liku.

³ Isto, 143—153. Okružnicu br. 3 CK KPH pisali su Vladimir Bakarić, Vladimir Popović i Andrija Hebrang.

Lici 1941. godine, o čemu će biti još govora. Na sastanak gleda kao sredstvo Vladimira Popovića za »osvajanje položaja u Partiji za svoje pomoćnike« i da se na njemu »sankcioniše prepuzavanje određenih ljudi s repa na čelo događaja u Lici«.

S druge strane, otklanja kritiku na rad ličke partijske organizacije, pa čak, kad je riječ o pripremama za ustanak, prebacuje je na Centralni komitet KPH i kaže da se nije radilo o bremzanju »odozdo« nego se radilo o oklijevanju, a možda bi se moglo govoriti i o nečijem svjesnom »bremzanju ustanka odozgo«. ⁴ U tom kontekstu na str. 37, G. Polovina osvrće se na Obavještenje CK KPH, broj 1, od polovine juna 1941, u kojem stoji i rečenica: »Kad već dođe do rasula na fronti, onda će riječ imati radni narod, koji neće htjeti vlast engleskih lordova, već vlast radnog naroda, vlast sovjeta.« Iz toga ocjenjuje da je autor Obavještenja imao »dobre veze sa Staljinovom vladom«, da je to pisano u duhu Staljinovog »pakta o nenapadanju« s Njemačkom i da je to identično s Mačekovom politikom čekanja. Međutim, ne osvrće se na upozorenje u istom dokumentu u kojem stoji: »Dani odlučnih borbi se približavaju [...]« kao i da »Ne treba čekati skrštenih ruku te dane, već ih u svakodnevnoj borbi pripremati. Komunistička partija Hrvatske, poziva vas, da pod njenim vodstvom pođete u borbu za oslobođenje Hrvatske od tuđeg jarma [...]«, a to daje sasvim drugačiji smisao od onog koji autor nudi čitaocu.

Osim toga, razradom toga dokumenta, autor ne nalazi pravih razloga za kritičke tonove, kad je riječ o nekim neuspjesima, propustima i greškama ličke partijske organizacije u pripremama, pokretanju i centralizaciji ustanka, ma da je i sam u svom »Svedočenju« naveo nekoliko takvih primjera. I on navodi da do sjednice u Donjem Lapcu, zaista, »sve partijske organizacije nisu bile aktivne«, da »pripreme ustanka nisu bile sinhronizovane i centralizovane«, da »nisu prelazile okvire srezova, a ponegde su se ograničavale na područja opština« (str. 63) i da »od kraja maja pa do početka augusta nismo imali veze s OK KPH za Liku, a od sredine juna ni sa CK KPH«. Ističe primjer da se lapačke partijske organizacije »zaista nisu dobro snašle (str. 65)« te osnovni razlog za sve te nedaće nalazi u činjenici »što partijske organizacije nisu uspele da brže prevaziđu prekid međusobnih veza«. Pri tom govori o partijskim organizacijama u Donjem Lapcu u množini, iako je u svim rekonstrukcijama, osim u njegovoj, ⁵ utvrđeno da je u kotaru Donji Lapac postojala svega jedna ćelija s 8 članova i 2 člana KP u Dobroselu. ⁶

⁴ AIHRPH, KP—3/2, Obavještenje CK KPH br. 1 upućeno partijskim organizacijama o najnovijim događajima u Hrvatskoj s pozivom radnom narodu Hrvatske u borbu protiv okupatora i njegovih saradnika (sredina juna 1941).

⁵ *Gojko Polovina*, Početak i razvitak djelovanja KPJ u kotaru Donji Lapac do aprila 1941. godine, Djelovanje KPJ do aprila 1941, na području Karlovca, Korduna, Like i Pokuplja, 531—560, Karlovac 1969.

⁶ *Nikola Vidaković*, Sjećanje na osnivanje i rad partijske organizacije do početka ustanka 1941, Kotar Donji Lapac u narodnooslobodilačkom ratu, 17—34, Karlovac 1985. Usp. Sava Mileusnić u svom članku (Donji Lapac u ustanku, Lika u NOB 1941, 385, Beograd 1963) navodi poimenično osam članova te ćelije, koja je sticajem okolnosti imala ulogu kotarskog rukovodstva (ne u svojstvu KK KPH, kako navodi G. Polovina).

Okružnica br. 1, zaista, pored ocjena uspjeha oružanog ustanka u Lici u pogledu stvaranja jakih ustaničkih formacija i štabova, te velikih pobjeda nad ustaško-domobranskim snagama, ukazuje i na niz slabosti u radu partijske organizacije u pripremama ustanka, povezivanju ustaničkih žarišta, a kad je riječ o jugoistočnoj Lici, i s obzirom na njegovu vojnu snagu, i na neodlučnost da se borba povede i protiv talijanskog okupatora. Mnogi od tih nedostataka, navedenih u toj okružnici, prenosili su se i reproducirali u tekstovima partijskih dokumenata kasnijih datuma, pa i u radovima pisanim na bazi tih izvora, dakako, ne radi osude njihovih nosilaca već u cilju otklanjanja tih nedostataka i daljnjeg razvoja i usmjeravanja ustanka na partijskoj liniji narodnooslobodilačke borbe.

Dio kritičkih osvrtâ na rad ličke partijske organizacije odnosi se na pripremu za ustanak, a naročito na period od aprilskog rata do početka ustanka u jugoistočnoj Lici, 27. jula 1941. godine. Inače, ta se kritika ne bi mogla odnositi i na period od toga događaja do održavanja konferencije Okružnog komiteta u Donjem Lapcu, jednostavno iz razloga što je to period intenzivnijeg rada ličkih komunista na pokretanju ustanka u svim krajevima Like i na povezivanju svih ustaničkih žarišta. Kasnjenje priprema za ustanak u Lici ima relativan karakter, više u odnosu na razvoj događaja u Lici, nego u odnosu na istovremeni stupanj priprema u Hrvatskoj. Jer pored svih nedaća i zastoja, ustanak u Lici pod vodstvom Komunističke partije izbio je prvi u Hrvatskoj, imao je masovni karakter i postigao već do septembra izvanrednu udarnu snagu, i po broju jedinica, naoružanih boraca, i po zamahu borbi i pobjeda. Zato relacije zastoja i nekonzistentnost priprema ne mogu se određivati u odnosu na Hrvatsku, već na dva bitna faktora u Lici i to:

a) uporedbom s dizanjem ustanka u jugoistočnoj Lici koji je pripreme u ostalim dijelovima Like prevazišao i preduhitrio, i

b) u odnosu na masovne pokolje srpskog stanovništva koji su zahtijevali hitnija rješenja u odnosu na nivo priprema pa i instrukcija datih od višega partijskog rukovodstva.

Poteškoće u pripremi ustanka u Lici, ako izuzmemo razlike za svaki pojedini kotar, uslovljene su karakterom talijanske okupacije, oštrinom ustaškog terora, a i subjektivnim slabostima koje su posljedica oslabljene mobilnosti ličke partijske organizacije i sporog prilagođavanja novim uslovima rada.

Gledano sa stanovišta talijanske okupacije, Lika je predstavljala zaleđe primorske anektirane zone i kopnenu vezu, te i isto takve zone u Sloveniji. Zato su u Lici stacionirane jake talijanske okupacione snage, najmanje u jačini jedne i po divizije, koje su zaposjele sva kotarska i općinska mjesta, dapače, i veća sela, te čestim dislokacijama trupa neprestano demonstrirale svoju prisutnost. Autoritetom velike sile držali su zaleđe ustaškom režimu i omogućili masovne zločine nad srpskim stanovništvom, nad komunistima i ostalim antifašistima koji nisu prihvatili njihov režim, bez obzira na nacionalnost.⁷

Uz njih i njihovu podršku u Lici su nastale, u odnosu na druge okruge, veoma jake formacije NDH: ustaške, domobranske, oružništva i naoru-

⁷ Zb. NOR-a, XIII/1, dok. 4 i 99. Naređenja o dislokaciji trupa.

žanih civila razasute gotovo po svim selima Like. Do početka ustanka brojile su oko 2800 naoružanih ljudi, te dalje rasle na praksi terora.⁸ Do polovine juna uspostavljena je i civilna vlast NDH od općinskih poglavarstava do velike župe Gacka i Lika u Gospiću, mada su neki od ličkih kotara ostali izvan te oblasti.

Zatim na događaje u Lici predominantno je uticao teror ustaša nad srpskim stanovništvom, koji je tu bio masovan i drastičan, i po primjeni, i po broju žrtava. Ako uza sve ostale oblike uzmemo tri osnovna vida terora prema Srbima u Hrvatskoj: iseljenje, prekrštavanje i istrebljenje, onda je posljednji najviše pogodio Liku, Kordun i Baniju. Samo do početka ustanka u Lici ubijeno je 2000 osoba, od toga trećina u kotaru Donji Lapac, a do augusta ukupno oko 4500 osoba.⁹

Ustaški teror naišao je na osudu većine hrvatskog stanovništva u Lici, a kod srpskog stanovništva izazvao je silnu uznemirenost, paniku, osjećaj nemoći, napuštenosti i besperspektivnosti, čemu je, pored terora, dobrim dijelom doprinio i brzi slom bivše jugoslavenske države, defetizam i kukavičluk u redovima srpskih građanskih stranaka. Dio ljudi je našao izlaz u napuštanju Like i bježanju u Srbiju, Sušak i Dalmaciju, dok su se ostali sklanjali u zbjegove, često s kompletnim porodicama. Val iseljenja i sklanjanja od terora zahvatio je i izvjestan broj komunista, bilo da su odlazili u druge krajeve ili u svoja rodna sela, a izvan sjedišta svojih ranijih osnovnih organizacija. Sve je to uticalo na teže okupljanje i dogovaranje komunista za nastupajuće dane.¹⁰

Kad je riječ o subjektivnom faktoru, onda se pored brojnog stanja preostalog članstva mora uzeti u obzir i karakter ranije organiziranosti, brzina napuštanja starih oblika rada i prilagodavanje ratnom stanju, posebno teškim uvjetima na području Like. Naime, predratnu partijsku organizaciju u Lici vodile su politički uzdignute ličnosti koje su se s uspjehom nosile s liderima građanskih snaga. Uslijed toga su prevladavali agitaciono-politički rad i aktivnost na prosvjetno-kulturnom polju. O tim metodama rada govori i Jakov Blažević, prvi i jedini predratni sekretar OK KPH, u svom Izvještaju o održanoj Drugoj konferenciji OK KPH za okrug Liku, kad kaže: »Mi smo se tada zanosili raspoloženjem masa Hrvata i Srba u Lici, koje su sve više gubile povjerenje u izdajnička vodstva raznih građanskih stranaka, misleći da je to naš puni uspjeh, i sve što možemo učiniti. Nismo uopće svjesni činjenice, da te mase nismo obuhvatili sistemom jakih organizacija, već samo ozlovoljili (mase) prema onim

⁸ *Mladen Colić*, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska, 193—329*, Beograd 1973. Usp. *Đuro Stanisavljević*, *Ustanak naroda Like 1941. godine. Istorijski glasnik*, 1—4/1961, 86, Beograd.

⁹ Arhiv Hrvatske (AH), ZKRZ, Zh. kut. 181—196, 231—258, 283—300.

¹⁰ Iz utvrđenih podataka za neke kotare Like vidi se da je znatan broj komunista zahvaćen iseljenjem. U kotaru Udbina od njih 45 odselilo se 10 (*Božina Mrkobrada*, Neka sjećanja na partijsku aktivnost i događaje prije rata i u toku NOR-a, Kotar Korenica i kotar Udbina u NOR-u i socijalističkoj izgradnji, 203, Karlovac 1979). U kotaru Gračac od 27 članova KP odselila su 4 (*Aleksandar Radaković*, Organizacija i djelovanje KPJ od aprila 1941. do maja 1942. u kotaru Gračac, Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945, knj. 1, 46, Karlovac 1984), dok su u Donjem Lapcu od 8 članova ćelije odselila 4, od kojih dva na teritorij drugih kotara u Lici (*Nikola Vidaković*, n. dj., 28).

izdajničkim vodstvima građanskih stranaka«, i nastavlja: »Tada još nije bilo, osim u iznimnim slučajevima, na teritoriju naše okružne organizacije takvih partijskih organizacija koje bi stvarno bile organizatori i rukovodioci masa. Većina naših organizacija bile su izolirane grupe koje su manje-više bespomoćno bile na repu masa.«¹¹

Inače, predratna organizacija KPJ na ličkom okrugu brojila je oko 240 članova,¹² sa oko 60 ćelija, 7 kotarskih rukovodstva¹³ i Okružnim komitetom izabranim na Prvoj okružnoj konferenciji.¹⁴ Unutarnje veze održavali su istaknuti članovi, mahom rukovodioci, a slične veze održavane su i sa višim partijskim rukovodstvom.¹⁵ Rat je zatekao partijsku organizaciju Like s još nedovršenom unutrašnjom organizacijom, bez formiranih kotarskih partijskih i skojevskih komiteta, i u fazi priprema za održavanje kursova i provođenja plana na ideološkom uzdizanju članstva. »Dolazak Pavelića na vlast i upad okupatorske vojske dočekali smo na teritoriju ovog OK organizaciono slabi i u vrijeme kada je trebala povezanost partijskih organizacija biti naročito jaka«, piše Jakov Blažević u ime OK KPH za Liku Okružnom komitetu KPH za Karlovac.¹⁶

U aprilskom ratu i ustaškom teroru organizacija KP u Lici imala je znatnih gubitaka, pa i u redovima kotarskih i okružnog rukovodstva. Uhapšen je veći dio komunista od kojih su neki ubijeni već u prvim danima ustaškog terora. U tom pogledu imale su najviše gubitaka perušička, udbinska, korenička i gospićka kotarska organizacija. Prva je na udaru bila partijska organizacija kotara Perušić. U općini Perušić i Kosinj među hapšenim Srbima, 14. IV 1941, bilo je i 16 Hrvata, među kojima najviše komunista. Dan kasnije, ustaše su uhapsili 20 Hrvata komunista i simpatizera u općini Pazarište.¹⁷ Tim su ustaše nastojali da uguše opoziciju pre-

¹¹ AIHRPH, KP—230/12^a, Dokumenti II okružne konferencije KPH za Liku. Izvještaj Jakova Blaževića o održanoj konferenciji od 22. maja 1942. godine.

¹² Prvi popis predratnih članova obavio je OK KPH 22. I 1945. i poimenično naveo 157 predratnih članova KP (AIHRPH, KP—1/2987). U Zborniku 1 Historijskog arhiva Karlovac (Djelovanje KPJ do aprila 1941. na području Korduna, Karlovca, Like i Pokuplja, Karlovac 1969) utvrđen je broj od 304 člana. Podatak od 240, što je i najuvjerljivije, dao je Mile Počuca, predratni i ratni organizacioni sekretar OK KPH (Djelovanje Partije u Lici, 1941—1942, u svjedočenjima učesnika narodnooslobodilačkog rata, knj. 4, 216—227, Beograd 1975).

¹³ Samo u kotarima Korenica, Udbina i Gračac postojali su kotarski komiteti, a ostalim kotarskim organizacijama rukovodili su najistaknutiji komunisti u tim kotarima, uglavnom organizatori partijskih ćelija. U Okružnici br. 2 OK KPH 28. II 1942. stoji da su u Lici partijske organizacije bile malobrojne i da »stvarno nisu radila ni postojala kotarska rukovodstva« (AIHRPH, KP—230/9).

¹⁴ U predratnom sastavu Okružnog komiteta KPH za Liku bili su: Jakov Blažević, sekretar, Mile Počuca, Tomo Nikšić, Kata Pejnović, Nedeljko Žakula, Milan Vukmirović Škarpa i Dušan Brujić.

¹⁵ Veze s CK KPH održavali su Marko Orešković, Mirko Bukovac, Martin Francić, Stipe Ugarković, Marija Bevandić, Srđan Brujić, Đorđe Mažuran i članovi OK KPH za Liku.

¹⁶ AVII, Arhiv CK KPH, m/f 1839.

¹⁷ Historijski arhiv Karlovac (HAK), Rukopis Ivana Arbanasa Vanje, Perušički kotar u prvim danima ustanka. Hapšenjem komunista u tom kotaru u aprilu, ponovo u julu, ustaše su namjeravali najprije razbiti opoziciju režimu u hrvatskim mjestima. Hapšenja su natjerala velik broj komunista u strogu ilegalnost, dio u pasivnost, 4 člana KP napustila su organizaciju i prešla na stranu neprijatelja. Među ubijenim komunistima toga kotara bio je i Dušan Brujić, član OK KPH za Liku.

ma režimu najprije u hrvatskim selima, dok su komuniste u srpskim selima hapsili istovremeno s ostalim viđenijim ljudima.

Znatan broj članova KP dopao je u zarobljeništvo, među kojima je bio i član OK KPH Milan Vukmirović Škarpa, te najistaknutiji agitatori i organizatori KP na području kotara Korenica, Udbina i Otočac.¹⁸ Stradanje tolikog broja komunista i simpatizera na razne načine rezultat je nesnalaženja, nebudnosti, slabe veze s višim rukovodstvom, te pomanjkanje ili zakašnjenje jasnih uputa i direktiva organizacijama da čuvaju svoje redove.

Djelomičnu nadoknadu partijska je organizacija Like s oko 20 članova KP i više skojevaca i simpatizera dobila iz redova radnika, službenika, đaka i drugih rodom iz Like, koji su se u Liku sklonili od terora iz mjesta gdje su do tada radili i živjeli. Među njima su bili i oni koji su se vratili po zadacima višega partijskog rukovodstva da pomognu u pripremanama za ustanak kao što su: Ivica Lovinčić, Ljubica Gerovac, za kotar Brinje, Milan Uzelac Brico i Stipe Ugarković za kotar Otočac, Srđan Brujić za Perušić, Rade Žigić i Perica Dozet za Korenicu i drugi. Gojko Polovina u svojoj knjizi, iz poznatih razloga, od njih samo Žigića naziva »došljakom« (str. 13). Posebno pojačanje s politički progresivnom grupom omladinaca dobila je općina Srb, gdje dolaze skojevci i simpatizeri KP iz Žednika kod Subotice na čelu s Đokom Jovanićem, koja je odigrala prvorazrednu ulogu u pripremanama, dizanju i razvoju ustanka na području jugoistočne Like.

Kako je u Gospiću bio stacioniran velik broj okupatorskih i kvislinških snaga, njihovih raznih organa i agentura, nije bilo moguće tu dalje zadržati sjedište Okružnog komiteta, to više što su pojedini ustaški agenti dobro poznavali njegove članove iz predratnih sučeljavanja. Zato s pravom u svom jednom ranijem radu Gojko Polovina navodi da u pogledu uspostavljanja veze s OK KPH za Liku, odnosno Jakovom Blaževićem, »nama je praktično bilo teže nego uspostavljanje veze s CK KPH u Zagrebu, odnosno Markom Krntijom«.¹⁹

Okružni komitet KPH za Liku sa sedam, sveden je u drugoj polovini juna na svega četiri člana i sva četiri su se nalazila na kotaru Gospić. Iz početka su, zbog ustaških traganja, živjeli u strogoj ilegalnosti blizu svojih kuća, a zatim se okupili u Divoselo.²⁰ U to je mjesto prenesena i partijska tehnika, pa to selo nadomak Gospiću postaje ne samo privremeno sjedište Okružnog komiteta, već i jedno od žarišta oružanog ustanka u Lici. Nestanak iz sastava OK KPH trojice članova, koji su, inače, pokrivali vanjske kotare, jedan je od nepovoljnih činilaca za njegovu mobilnost i veze s organizacijama Like.

¹⁸ Nije utvrđen potpun broj ubijenih, zarobljenih i odseljenih komunista, upravo zato što nije ni utvrđena pouzdanija poimenična rekonstrukcija predratnog članstva. Đuro Stanisavljević (Disertacija, Filozofski fakultet Beograd 1962, str. 134) cijeni da je odvedeno 20 komunista, 10 iseljeno u Bosnu, 12 u Srbiju i 8 u Dalmaciju.

¹⁹ *Gojko Polovina*, Sjećanje na početni period narodnog ustanka u Lici 1941. godine. Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Zumberka, 774, Karlovac 1971.

²⁰ U Divoselu je postojala jača partijska ćelja preko koje su članovi OK KPH uspostavljali vezu s ostalim ćelijama na kotaru Gospić i pripremali ustanak.

Jedan od te trojice, Nedeljko Žakula, advokat u Gospiću, nalazio se dva mjeseca na kotarima Udbina, Donji Lapac i Korenica gdje je u duhu najranijih instrukcija organizirao pripreme za ustanak. On je komunistima i ćelijama koje je susreo ili posjetio savjetovao da prikupljaju oružje, proširuju ćelije i rade na idejno-političkom osposobljavanju, a da će »poziv« za ustanak stići od višeg rukovodstva. Važno je napomenuti da na području Like nisu formirane vojne komisije ili komiteti, niti su se sastajala kotarska partijska rukovodstva. Gojko Polovina u »Svedočenju« (66 i 110) prenaglašava posljedice odlaska Nedeljka Žakule u Beograd, piše maja (zapravo 21. juna — p. a.) 1941. kad kaže: »Odlaskom Žakule, advokata iz Gospića i člana OK KPH za Liku, znatno je oslabila, može se reći čak i da je razbijena aktivnost komunista kotara Korenica.« Prvo, Žakula nije jedini bio odgovoran za tu kotarsku organizaciju. Drugo, ta organizacija nije razbijena, već je prva obnovila svoje kotarsko rukovodstvo. Treće, nije u jednom periodu oslabila zbog odlaska Žakule, već zbog gubitka svojih ključnih ljudi u aprilskom ratu i ustaškom teroru. Četvrto, Žakula je jedini član OK KPH koji je bio u poziciji da organizira pripreme u tri kotara i u tome je, unatoč prenošenju informacija starijeg datuma, dao do znanja da je Partija uz narod i da se priprema za ustanak.

I najzad, Jovo Bogdanović, s kojim se Žakula kao posljednjim oprostio, ne govori o Žakulinim slutnjama o navodnom izdvajanju KPH iz sastava KPJ. Odlazak Žakule, zbog tjeskobe o »neizvjesnosti«, rezultat je slabih veza, i unutar ličke partijske organizacije, i nje s Centralnim komitetom KPH.²¹

Drugi je nepovoljan činilac kidanje starih veza između Okružnog komiteta i partijskih organizacija Like, s jedne, i oslabljene veze ličke partijske organizacije s Centralnim komitetom KPH, s druge strane.²²

Za pokidane i oslabljene veze u fazi pripreme ustanka, odgovornost na Drugoj okružnoj konferenciji pala je najviše na Okružni komitet, mada su zbog hapšenja, ubistava, gustoće mreže neprijateljskih snaga, agentura i drugih razloga, objektivno zakazali svi faktori u Lici od osnovne ćelije do Centralnog komiteta KPH.²³ Pa i OK KPH nije bio u punom sastavu, već je ostao na četvorici ljudi. Nestankom ključnih posrednika u održa-

²¹ Nikola Vidaković, n. dj., 28—29. Usp. Jovo Bogdanović, Od nacionalnih ideja do pobjede revolucije, Kotar Korenica i kotar Udbina u NOR-u i socijalističkoj izgradnji, 131, Karlovac 1979.

²² HAK, MG, Li—1/1385. O zanemarivanju veza Mile Počuča navodi: »Naše veze, koje su bile dobre u mirnodopskim uslovima bile su prekinute [...],« a zatim, [...] »Zbog neiskustva nama u prvim danima nije bila jasna potreba hitnog i energičnog povezivanja da bi pokazali da je rukovodstvo i dalje ostalo da radi« [...] i najzad: »Događaji su nas ošamutili i nismo uspjeli brzo da uspostavimo veze i da reagiramo.«

²³ U Izvještaju Jakova Blaževića, 22. V 1942, o rezultatima Druge okružne konferencije data je oštra kritika uloge OK KPH za Liku u odnosu na pripreme ustanka i u njoj stoji i ovo: »Okružni komitet nije bio središte i organizator i rukovodilac masa za čitav okrug, kontrola i pomoć svim partijskim organizacijama. Zbog toga su se partiji odani drugovi, pa i čitave organizacije potpuno izgubile i osjetile bespomoćno pred veličinom zadataka i odgovornosti koja je padala na njih« (AIHRPH, KP—230/2^o, Dokumenti II okružne konferencije OK KPH za Liku).

vanju ranijih veza, pogotovo nekih članova kotarskih rukovodstava koji su stvarali partijske ćelije i koji su jedino održavali veze s organizacijama, trebalo je mnogo vremena da se uspostave i počnu funkcionirati nove veze.

To ne znači da su se veze između višeg rukovodstva i partijske organizacije Like potpuno ugasile. Njihova je slabost najviše u tome što zbog pojačanog terora u Lici nisu osobito funkcionirale u julu, kada su proglašene instrukcije i općenito pripreme intenzivirane, a poslije proglašena CK KPJ, 12. jula 1941, postale sasvim jasne i određene, ne samo da treba početi odmah, već da će to biti borba svih naroda Jugoslavije za oslobođenje od okupatora i domaćih izdajnika i da odmah treba stvarati partizanske odrede.²⁴

Važan faktor u pripremanju ustanka i vezama s centralnim partijskim rukovodstvima bili su leci, proglašeni zaključci, direktivni članci, obavještenja, cirkulari i ostale usmene i pismene poruke i instrukcije koje su stizale na teritorij Like. Nije utvrđeno koji su od tih poziva stizali u sela Like. Iz objavljenih radova i sjećanja zna se da su organizatori u Srbu raspolagali jednim letkom CK KPH,²⁵ i da svi ti pozivi, proglašeni druga uputstva nisu stizali u sva mjesta Like. Negdje se raspolagalo dokumentom ranijeg, a negdje kasnijeg datuma. Zatim, zbog zastoja kurirskih veza, jedni te isti dokumenti stizali su u različitim periodima u razna sela, a bilo je i sela koja nisu bila upoznata ni s jednom od partijskih direktiva. Sve je to uticalo na karakter i nejednak stupanj priprema u svakom pojedinom kraju Like. Sva ta uputstva i instrukcije, uslijed oslabljenih veza, nisu stizali na vrijeme, niti su razrađivani na širim sastancima. Treba napomenuti, kako je već rečeno, da Okružni komitet nije uspio formirati vojne komisije i komitete, niti su održana savjetovanja u kotarima. Zato su ti proglašeni razmatrani u manjim grupama i pojedinim tijelima ili organizacijama. Interpretacija tih poziva zavisila je od zrelosti pojedinih organizacija i komunista. Važno je da su sve te instrukcije upućivale na pripremu ustanka pod vodstvom Komunističke partije.

Nisu sačuvani podaci o pozivima, proglašima i ostalim instrukcijama koji su stizali u pojedina mjesta Like. Poznato je samo to da nisu stizali redovno, da se o njima raspravljalo u užim grupama, a u rjeđim su prilikama čitani pred većim skupovima komunista, simpatizera i ostalih za borbu opredijeljenih ljudi. Nema podataka ni o tome koliko se znalo i kako reagiralo na događaje vezane za rad CK KPH i njegov odnos s Mjesnim komitetom KPH za Zagreb, koje pisac »Svedočenja« navodi kao otežavajući i zbunjujući faktor u pripremanju.²⁶ Ne vidi se ni to koje je on

²⁴ AIHRPH, KP—1/5. Proglas CK KPJ upućen narodima Jugoslavije da bez odlaganja pređu na oružanu borbu, na ustanak protiv okupatora i njegovih slugu.

²⁵ Milan Šijan, Sjećanje na ustanak u Srbu i okolici, Kotar Donji Lapac u narodno-oslobodilačkom ratu 1941—1945, 185, Karlovac 1985; usp. Đoko Jovanić u istoj knjizi na str. 108 navodi da je to bio Proglas CK KPJ od 15. aprila 1941.

²⁶ A CK SKJ, Fond CK KPJ, 1941/147. Titovo pismo Centralnom komitetu KPH od 17. jula 1941. godine.

Usp. Izvještaj člana Politbira CK KPJ Edvarda Kardelja sekretaru CK KPJ i komandantu Glavnog NOP odreda Jugoslavije Josipu Brozu Titu o vojno-političkoj situaciji u Hrvatskoj i Sloveniji, Glavni štab Hrvatske, dokumenti 1941, 77—82.

proglase pročitao prije ustanka i jesu li neki tada izazivali nedoumice. Iz radova i sjećanja organizatora ustanka saznajemo samo to da su proglasi, bez obzira na njihov sadržaj i datum, prihvatani u narodu kao pozivi na borbu pod vodstvom Komunističke partije protiv okupatora i njegovih slugu.

Iako proglasi ranijeg datuma nisu konkretizirali oblik borbe i način njenog početka, ipak se saznavalo da će to biti zajednička borba Srba i Hrvata,²⁷ da se dani odlučnih borbi približavaju i da ne treba čekati skrštenih ruku.²⁸ Pozivali su na zbijanje redova,²⁹ učvršćenje i jačanje partijskih organizacija,³⁰ do konačnih poziva u julu u kojima se određuje početak i daljnji konkretni oblici te borbe,³¹ osnovno je svim tim dokumentima da ni u jednom nije bilo sporno kako će to biti borba protiv okupatora i njegovih pomagača.

Zahvaljujući prenošenju i tumačenju tih proglosa i direktiva, stvaralo se realno saznanje da je KPJ uz narod i da je na kursu oružane borbe, pa se u Lici s interesom primala svaka nova vijest ili sugestija koja bi upućivala na ustanak. Tako su članovi KP bili svjesni svoga borbenog zadatka, iako ne odmah načina, mjesta i vremena početka. Zato je organizaciju u Donjem Lapcu, koja je bila bez stalnog kontakta s rukovodstvom, zatekao i dan ustanka u očekivanju poziva od Okružnog komiteta.³²

Ali bez obzira na sve to, proglasi CK KPJ i CK KPH mnogo su značili za stvaranje borbenog raspoloženja, a kod srpskog naroda osjećaj da postoje snage koje su spremne da se stave na čelo ustanka i time učine kraj ustaškim zvjerstvima.

Kad je riječ o ulozi CK KPH, mora se istaći njegova velika pomoć partijskoj organizaciji Like, koju su direktno ili preko drugih instruktora pružali Rade Končar, Marko Orešković i Stipe Ugarković.

Rade Končar došao je u Končarev Kraj 29. juna, i na početku augusta 1941. u Kiku je utvrdio punkt za prihvaćanje dobrovoljaca koje će CK KPH iz Zagreba i drugih gradova upućivati u partizanske odrede. Rade Končar ni u jednom slučaju nije stupio u kontakt s bilo kojim od članova Okružnog komiteta.³³ To kao i drugi neuspjeli pokušaji za uspostavu veza, jedan je od razloga za negativnu ocjenu veza i rad Okružnog komiteta.

²⁷ AIHRPH, KP—3/3. Letak CK KPH od aprila 1941. upućen hrvatskom i srpskom narodu kao poziv u borbu protiv okupatora i njegovih pomagača.

²⁸ AIHRPH, KP—3/2. Obavještenje CK KPH od sredine juna 1941, br. 1. Gojko Polovina datira taj dokument s majem 1941. i navodi ga kao primjer dezorijentacije (str. 36 i 37), ali previda da je i tu sadržan poziv »u borbu za oslobođenje Hrvatske od tuđeg i domaćeg jarma [...]«.

²⁹ Arhiv CK SKJ, fond CK KPJ, 1941/18. Proglas CK KPJ povodom 1. maja (1941).

³⁰ Direktivni članak Josipa Broza Tita objavljen u Glasilu CK KPH *Srp i čekić*, br. 3—4—5.

³¹ AIHRPH, KP—1/6, Proglas CK KPJ od 25. VII 1941. Usp. bilj. 24.

³² Nikola Vidaković, Rade Mioković, Partijska organizacija Donjeg Lapca u ustanku 1941—1942. u sjećanjima učesnika NOR-a, knj. 3, 109—140, Beograd 1975.

³³ *Kosta Nad*, Ustanak, 70, Spektar, Zagreb 1979, Nad je naveo razgovor s Radom Končarom od 4. augusta 1941. koji mu se požalio na teškoće oko uspostave veza s Okružnim komitetom KPH za Liku.

Marko Orešković došao je u Liku 17. jula i do početka augusta obišao gotovo sva sela koreničkog kotara, neka i po više puta, te pojedina sela u kotarima Otočac i Udbina. Zahvaljujući energičnom nastupu Marka Oreškovića i njegovom otvorenom tumačenju partijske linije oslobodilačkog rata, on je znatno uticao na karakter vojne organizacije i političke orijentacije u tom kraju. Vezu s Okružnim komitetom uspostavio je potkraj jula. Po Neđi Žakuli, 27. jula 1941, iz Krbavice, poslao je Jakovu Blaževiću poruku i Proglas KPJ za ustanak. Zajedno s Neđom Žakulom u Divoselo kod Jakova Blaževića stigao je i Stipe Ugarković, koji je dotle pripremao ustanak na području kotara Otočac i Perušić. Proglas je već 28/29. VII umnožen i sutradan je kolao zapadnom Likom.³⁴ Do tog vremena članovi Okružnog komiteta na čelu s Jakovom Blaževićem zajedno s komunistima Divosela, skojevcima i ostalim radili su na pripremama naroda za borbu koje su dolaskom toga Proglasa dobile na još većoj konkretnosti i intenzitetu.

Zbog slabih veza između kotarskih rukovodstava, pripreme oružanog ustanka u Lici, čak i u periodu intenzivnijih akcija potkraj jula i na početku augusta, i dalje su poduzimane po pojedinim žarištima kao samostalnim centrima, koji su se međusobno razlikovali po pripremama, po početku ustanka, količini zatečenog oružja, karakteru prvih akcija i po položaju svakoga tog kraja prema glavnim neprijateljskim komunikacijama.

Prvi i najveći ustanički centar nastao je u Srbu i njegovoj okolici. Na početku augusta prenesen je u Donji Lapac kao prvo oslobođeno kotarsko mjesto u Hrvatskoj. Obuhvatao je područje kotara Donji Lapac, veći dio kotara Gračac i manji dio kotara Udbina. Drugo žarište ustanka bilo je na teritoriju kotara Gospić s centrima u Divoselu, Vrebcu i Mogošću. Obuhvatalo je veći dio kotara Gospić i dio gračačkog kotara, a u augustu je utjecalo i na kotar Perušić. Središte je trećega ustaničkog teritorija Krbavica. To područje obuhvata sva sela koreničkog, veći dio udbinskog i manje dijelove otočačkog kotara. Taj ustanički centar uticao je na kotare Perušić i Otočac. Manji ustanički centri su u Škarama za otočački i u Gornjem brinjskom kraju za brinjski kotar. Ti se centri u svom daljnjem razvoju oslanjaju na veća ustanička žarišta, i to prvi na korenički, a drugi na ustaničko područje Drežnice i Gorskog kotara.

Pripreme za ustanak u jednom od najvećih žarišta ustanka u Lici, prvenstveno na području općine Srb gdje je i najprije izbio, obavila je grupa revolucionarno opredijeljenih mladih ljudi. To su bili napredni omladinci, većinom povratnici iz Žednika kod Subotice i drugih krajeva.³⁵ Među

³⁴ *Neđa Žakula*, Na zadacima Partije u prvoj godini rata, Prva godina narodno-oslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka, 855, Karlovac 1971. Petar Dozet navodi da je Rade Končar posjetio Liku i 20/21. VII 1941. (*Petar Dozet*, KP i razvoj oružane borbe u koreničkom srezu 1941. godine, Kotar Korenica i kotar Udbina u NOR-u i socijalističkoj izgradnji, 233, Karlovac 1979.)

³⁵ Popis grupe omladinaca iz Žednika na čelu s članom KPJ Đokom Jovanićem, vidi u knjizi: *Danilo Damjanović Danić*, Ustanak naroda Hrvatske u Srbu i okolini, Zagreb, b. g.

njima je bilo skojevaca, po koji član KP, simpatizera, te radnici i sindikalni aktivisti Šipadove tvornice iz Drvara, sezonski radnici simpatizeri KP s Unske željezničke pruge i drugih radilišta u zemlji, te napredni seljaci od kojih je znatan broj simpatizera koje je ranije idejno-politički pripremala i usmjeravala partijska organizacija.

Najaktivniji iz te grupe u toku su juna formirali Revolucionarni odbor,³⁶ čije je sjedište bilo u selu Zavlaka, a zatim u šumi nedaleko od toga sela. Odbor je odmah krenuo u agitaciju u sela i zbjegove, te u selima formirao manje odbore od po 3 do 5 povjerljivih ljudi. Ti odbori sastavljeni od odlučnijih seljaka, vojnih lica i simpatizera KP vodili su evidenciju o oružju, municiji i ljudstvu spremnom da pođe u borbu. U šumi Ulica nedaleko od Tiškovca instaliran je radio, snimale se, prepisivale i umnožavale »vijesti« i slale u sela i zbjegove. To je, kako piše Đoko Jovanić, predsjednik Revolucionarnog odbora, počelo mijenjati i raspoloženje naroda te da se od »straha i bježanja da se sačuva živa glava, apatičnosti i besperspektivnosti, javlja želja za otporom«.³⁷ Revolucionarni odbor uspostavljao je veze s drugim ustaničkim selima u Lici, a najvršće veze uspostavio je s organizatorima ustanka u Drvaru i Bosanskom Grahovu. Veze između bosanskih i sela srbske općine datiraju još iz krajiških i bosanskih buna, uzajamnih utočišta i oružane solidarnosti. U periodu između dva rata povezivala ih je zajednička potraga za poslom, kolonizacija poslije prvoga svjetskog rata, i radovi na Unskoj željezničkoj pruzi. I u danima ustaškog terora sva ta ustanička sela bila su u sastavu iste velike župe. Partijska veza između ta dva ustanička žarišta utvrđena je u prvoj polovini juna uz poticaj i odobrenje Ljube Babića, povjerenika Vojnog komiteta Banja Luka za srez Bosansko Grahovo. To je ujedno bila i jedina veza ustaničkog Srba i okoline s višim partijskim rukovodstvom neposredno pred početak ustanka.³⁸

Konačni dogovor o istovremenom dizanju ustanka u Lici i Bosanskoj krajini utvrđen je na sastanku partijskog i vojnog rukovodstva za srez Bosansko Grahovo, 20. jula 1941, u selu Kamenici, nedaleko od Drvara, kojem su prisustvovala i dva predstavnika Revolucionarnog odbora iz Srba.³⁹ Tu je zaključeno da se osnuju gerilski odredi i na njihovo čelo izaberu komandiri i komesari.⁴⁰ Komesari su imali zadatak da narodu objasne cilj borbe i da ga pripreme za učesće u gerilskim odredima. Odmah poslije toga sastanka, na području općine Srb formirano je 8, a na području općine Zrmanja, koja je također pripadala tom žarištu, 2 gerilska odreda. Tri dana neposredno pred početak ustanka (24. VII 1941) u sastav uže grupe za njegove pripreme uključuje se Gojko Polovina,

³⁶ Đoko Jovanić, Ustanak u južnoj Lici 1941, Lika u NOB 1941, Beograd 1963.

³⁷ Đoko Jovanić, Ustanak u donjolapačkom kotaru 1941. godine, Kotar Donji Lapac u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945, 111, Karlovac 1985.

³⁸ HAK, f. Referati naučnog skupa »Lika u ustanku« od 1982. (Referat: Milutin Morača, Veze Drvara i Srba u ustanku 1941).

³⁹ Milutin Morača, Ustanički dani u Drvaru, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. I, 249—275, Beograd 1964. U ime Revolucionarnog odbora u Srbu toj su sjednici prisustvovali Đoko Jovanić i Dušan Mileusnić.

⁴⁰ Đoko Jovanić, kao bilj. 36, 114.

sekretar KK KPH za kotar Gračac,⁴¹ koji se dotle nalazio u strogoj ilegalnosti, nedaleko od rodnog sela Dobrosela. Odmah drugi dan po svom dolasku, on osniva ćeliju KP u koju pored njega ulaze trojica članova Revolucionarnog odbora, te sve daljnje akcije vode kao članovi Komunističke partije. Do početka ustanka veze se šire u pravcu Donjeg Lapca i Gračaca. Gojko Polovina, budući da se kasnije uključio, ne piše o tome dvomjesečnom periodu priprema za ustanak u jugoistočnoj Lici, ne spominje Revolucionarni odbor ni to da je već do početka ustanka formirano 10 gerilskih odreda. Spominje samo aktivnost grupe omladinaca na čelu s Đokom Jovanićem i da se ona u pripremama za ustanak povezala s komunistima iz sreza Bosansko Grahovo.

Pripreme na području kotara Gospić i dijela otočakog kotara počele su potkraj juna djelovanjem komunista i skojevaca na čelu s Jakovom Blaževićem. Aktivnost OK KPH u pripremama do kraja jula, iz navedenih razloga, uglavnom se i ispoljavala na tome kotaru. Zahvaljujući tome, pripreme u tome kraju imale su političku i vojničku širinu. U političkom je pogledu trebalo najprije raskrinkati nosioce nacionalne mržnje i podzrivosti i otvoriti perspektivu zajedničke borbe Srba i Hrvata protiv ustaškog sistema i talijanskog okupatora. Vojna strana priprema očitovala se u prikupljanju oružja, izradi popisa potencijalnih ustanika i u vojnoj obuci mlađih godišta. Pripreme u tome kraju ubrzao je i ustanak u jugoistočnoj Lici, tako da je već 2. augusta izabrano ustaničko rukovodstvo i počele su veće akcije napadom na ustaške posade u Divoselu 3/4. i na Medak 6/7. augusta 1941. godine.⁴²

Ustanak na kotaru Korenica i dijelu otočakog kotara takode su pripremali komunisti i skojevci, a istovremeno su se obnavljale i neke partijske organizacije nakon gubitaka u aprilskom ratu i ustaškom teroru. Oslabljene veze unutar partijske organizacije u Lici tu su se nadoknađivale povremenim dolaskom i direktnom pomoći članova CK KPH Rade Končara, Marka Oreškovića, Stipe Ugarkovića i drugih istaknutih partijskih radnika.⁴³ Zahvaljujući tome, pripreme ustanka u tom kraju imale su političku širinu i stabilnost, pa je tu nastala jedna od najpoznatijih partizanskih baza NOP-a Hrvatske. Iz masovnog karaktera priprema ponikao je i adekvatan oblik ustaničke organizacije. Gotovo u svim selima postavljene su straže, formirani gerilski odredi i izabrani komandiri sela.⁴⁴ Prve akcije počele su 3. augusta napadom na Bunić.

Teža je situacija bila na udbinskom kotaru, gdje je do ustanka bio potupuno razbijen Kotarski komitet KPH. Osim toga, na teritoriju kotara Udbina od aprilskog rata, osim Nedeljka Žakule koji je djelovao u selu Visuću, nije do ustanka boravio ni tim terenom prolazio bilo koji član

⁴¹ Đoko Jovanić, n. dj. (bilj. 37), 107—116. Đ. Jovanić je dao detaljan opis priprema ustanka u jugoistočnoj Lici od maja do početka ustanka 1941.

⁴² Lika u NOB 1941, Beograd 1963, članci Milana Kuprešanina (152—164) i Milana Trešnjica (170—190).

⁴³ Na tom kotaru pored članova CK KPH djeluju mnogi istaknuti partijski aktivisti kao što su: Srđan Brujić, Rade Žigić, Perica Dozet, a kraće vrijeme tu su boravili i radili Nedeljko Žakula i Tomo Nikšić, članovi OK KPH.

⁴⁴ Dušan Vlasiavljević, Neka sjećanja iz ustanka u koreničkom kotaru, Kotar Korenica i kotar Udbina u NOR-u i socijalističkoj izgradnji, 835—848, Karlovac 1979.

više partijskog rukovodstva. I Marko Orešković, potkraj jula i na početku augusta, obišao je samo sela Jošan i Visuć, a Srednju Goru potkraj juna posjetio je Mile Počuča i dao zadatak komunistima da pripremaju ustanak.⁴⁵

Događaji u Srbu i Drvaru pokrenuli su najprije udbinska sela bliža tome kraju. Tako je najprije formirana grupa ustanika u Visuću, dok je prvu vojničku akciju protiv ustaša, 2. augusta u Tušicama, izvela grupa ustanika iz Kurjaka i Srednje Gore. U tom mjesecu je završen proces formiranja gerilskih odreda, u svim su selima izabrani komandiri sela, te formiran štab gerilskih odreda za sektor Udbina.⁴⁶

Rad na pripremama komunista u kotarima Otočac, Brinje i Perušić počeo je kasnije i razvijao se sporije zbog dužeg oporavljanja i pribiranja komunista koji su pretrpjeli veće gubitke u aprilskom ratu i ustaškom teroru. Dio tih gubitaka nadoknađen je đacima, studentima, radnicima i drugim rodoljubima koji su se zbog terora vratili u rodni kraj i stupili u akciju. Zapravo, komunisti kotara Otočac ostali su bez svojih ključnih ljudi, koji su i stvarali partijske ćelije na tom kotaru i bili glavna, često i jedina veza tih organizacija s višim rukovodstvom.⁴⁷ Kotar Brinje do ustanka nije ni imao partijsku organizaciju, već grupu komunista od 5—6 članova kojima je u toku juna priključeno još nekoliko istaknutijih komunista, skojevaca i simpatizera.⁴⁸ Pripreme u otočaćkom kotaru polaze od formiranja partijske ćelije u Škarama (12. VIII 1941) i osnivanja Škaračkog odreda (25. VIII) poslije čega i počinju prve ustaničke akcije. Važno je da prve akcije počinju u pojasu željezničke pruge i odmah su se prenijele i na borbe protiv talijanskog okupatora.⁴⁹

Vojno-politička situacija na kotaru Perušić bila je još kompliciranija, uslijed gustine neprijateljskih uporišta smještenih u svim većim mjestima i u pojasu pruge. Tu su, kako je već navedeno, ustaše hapšenjem komunista i skojevaca uspjeli da otežaju i odgode pripreme ustanka. Uz pomoć organizatora ustanka u Lici, posebno komunista i boraca s koreničkog kotara, tu su komunisti i skojevci formirali prvu veću grupu partizana Hrvata na sredini novembra 1941. koja se priključila borcima odreda »Ognjen Prica«.⁵⁰

Tih nekoliko primjera o pripremama i pokretanju ustanka u Lici osnova su za njihovu ocjenu:

— Pripreme za oružani ustanak obavili su komunisti, skojevci i drugi napredni pojedinci pomoću organizacija ili samoinicijativno i u tome po-

⁴⁵ Rade Grković, Pripreme i početak ustanka u udbinskom kotaru (kao bilj. 44), 293.

⁴⁶ HAK, f. Referati skupa »Lika u ustanku«, Plitvička jezera, 1982 (Referat: Todor Radošević, Formiranje i razvoj partizanskih jedinica i štabova od ustanka do jula 1942. godine).

⁴⁷ Milan Vukmirović Škarpa, član OK KPH, zarobljen je u aprilskom ratu, a Tode Marijan, također jedan od najatraktivnijih komunista u kotaru, uhapšen je u Otočcu 8. aprila od žandara, predat ustašama, umro u ustaškom zatvoru u Gospiću decembra 1941. godine.

⁴⁸ Mičo Kosovac, Kotar Brinje u ustanku, Lika u NOB 1941, 303.

⁴⁹ Zb. NOR-a, XIII/1, dok. 172. Pregled akcija 2. talijanske armije.

⁵⁰ Zb. NOR-a, V/2, 208.

stigli značajne rezultate, pogotovo od kraja jula do polovine augusta kada je sve krajeve Like zahvatio ustanak.

— Pripreme su bile istovremene i neodvojive su od priprema CK KPH i CK KPJ i u skladu s njihovim pozivima, proglasima, instrukcijama, lecima i drugim dokumentima i uz najneposrednije učesće njihovih članova i instruktora, među kojima je, neosporno, najveću ulogu imao Marko Orešković. Sve odluke donosile su se forumski i nije bilo mjesta podvajanju i izdvajanju pojedinih članova — od Okružnog komiteta do CK KPJ — na one koji su više ili manje skloni Lici, kako to dijeli Gojko Polovina u svom »Svedočenju«.

— Pripreme su obavljene u nepovoljnim objektivnim i subjektivnim okolnostima koje su utisnule pečat njihovom karakteru, i zbog broja i gustine neprijateljskih posada i agentura, i zbog naslijeđenih organizacionih slabosti, gubitaka u aprilskom ratu i ustaškom teroru, gubitaka veza unutar ličke partijske organizacije i između nje i Centralnog komiteta KPH, sporog oporavljanja i prilagodavanja novim uslovima rada, itd.

— Zato nema mjesta osporavanju ocjene Okružnice br. 1 OK KPH za Liku, kad se govori o nedostacima, jer oni su postojali, bez obzira koliko su naglašeni, jesu li svi i na pravi način uočeni i koliko su rezultat boljih ili lošijih informacija koje su davali organizatori ustanka o tim krajevima.

— Osnovni su nedostaci priprema, uglavnom kad je riječ o periodu do 27. jula, što nisu bile sinhronizirane, što ih nije istovremeno pratila obnova rada partijskih organizacija i što Okružni komitet do početka ustanka u jugoistočnoj Lici nije dospio povezati sva ustanička žarišta i time prije dovesti do centralizacije ustanka. Zato se ustanak u donjolapačkom i većem dijelu gračačkog kotara sve do polovine augusta razvijao bez uticaja Okružnog komiteta.

Ustanak u jugoistočnoj Lici izbio je masovno, zahvatio najprije općinu Srb, 27. VII 1941, a zatim općine Mazin, Zrmanju, Gračac, Bruvno i Donji Lapac, koje su sve osim Gračaca oslobođene već nakon četiri dana borbe. Već drugi dan ustanka u borbu je uvedeno svih deset gerilskih odreda i osnovan Štab gerilskih odreda za Srb i okolinu. Gojko Polovina u »Svedočenju« na str. 223 piše da je on formirao Štab gerilskih odreda za Srb i okolicu 27. VII 1941. godine, »a već drugog ili trećeg dana isti Štab proglasio za Štab za D. Lapac i okolinu (tadašnji srez) [...]«. Ostali autori uzimaju 3. VIII 1941. kao dan formiranja Štaba gerilskih odreda za Donji Lapac i okolinu.⁵¹ Osnovne su karakteristike toga ustanka ove:

1) Ustanak je izbio na području masovnih zločina ustaša protiv srpskog stanovništva. Samo do ustanka ubijeno je na teritoriju toga kotara više od 620 ljudi, što čini trećinu ukupno ubijenih na svih osam kotara Like. Tu su najprije u Hrvatskoj izvršeni masovni pokolji, 1, 2. i 3. jula 1941, u selima Suvaja, Ličkim Osredcima i Bubnju, gdje je pobijeno oko 400

⁵¹ Đoko Jovanić, n. dj., 121 i 125. O tome i Sava Mileusnić, Donji Lapac u ustanku, Lika u NOB 1941, 391. S. Mileusnić u neobjavljenom sjećanju navodi i podatak da su u Štab gerilskih odreda za Donji Lapac i okolinu ušli i preostali članovi ćelije iz Donjeg Lapca (HAK, Grada za NOB kotara Donji Lapac).

njihovih žitelja, najviše žena, djece i staraca. Takvi pokolji u drugim krajevima Like vršeni su mjesec dana kasnije.⁵²

2) Ustanak je dignut uz dogovor s partijskim rukovodstvom Bosanskog Grahova i Drvara i razvijao se u znaku povezanosti i suradnje sa štabovima i jedinicama s toga područja. Ta je saradnja održavana sa znanjem i odobrenjem, dapače i s preporukama partijskih rukovodstava Bosne i Hrvatske, te CK KPJ, a u povezivanju tih rukovodstava ključnu ulogu imao je Marko Orešković.⁵³ Saradnja na vojnom polju, izražena je ne samo u zajedničkim borbama u pravcu Knina, oko Kulen Vakufa i u suzbijanju ustaško-domobranske ofenzive, već i u osnivanju zajedničkog štaba — Štaba brigade gerilskih odreda za oslobođene krajeve Bosne i Like, formiranog 16. augusta 1941. godine. Iz sjedišta Štaba brigade u Drvaru stizale su naredbe, političke preporuke i uputstva, propagandni materijali, a u obrnutom pravcu slati izvještaji, trebovanja, zarobljenici. U sastavu te brigade bilo je osam i po do deset bataljona, od kojih su tri predviđena za područje Like. Najveći broj ličkih jedinica, kao centralna komanda za Liku obuhvatao je štab bataljona gerilskih odreda za Liku sa sjedištem u Donjem Lapcu (3. bataljon, formiran 23. augusta 1941. godine).⁵⁴ Drugi bataljon »Sloboda« sastojao se od ličkih i bosanskih jedinica oko Kulen Vakufa, dok bataljon za područje Gračac-Knin nije ni formiran. Gojko Polovina u »Svedočenju«, str. 84, smatra Drugi bataljon bosanskim, sastavljenim od boraca »iz sela Cvjetnić i Begluci i okolnih zaselaka«, a štab u kojem je bio komandant Stevan Pilipović Maćuka, a Đoko Jovanić imao ulogu komesara, naziva »operativni štab sektora Kulen Vakuf«. U nabranju jedinica naveo je i »specijalni odred 'Čapajev' pod komandom Đoke Jovanića«. Međutim, prema utvrđenim podacima dogovor za formiranje toga odreda obavljen je na sastanku u Donjem Lapcu, 10. IX 1941, dok je njegovo formiranje uslijedilo tek 20. IX 1941. a to je bilo kasnije od borbi oko Kulen Vakufa.⁵⁵

3) Značajna je za udarnu moć ustanka bila i veća količina oružja koja se prije njegova početka našla u donjolapačkom kotaru. Osim civilnog, donesena je veća količina oružja iz aprilskog rata, a nešto manji kontingent kupljen je u Dalmaciji. U svakom slučaju kotari Donji Lapac i Gračac, svaki posebno, raspolagali su većom količinom oružja nego svih šest preostalih kotara Like zajedno.⁵⁶

4) Ustanak u jugoistočnoj Lici u prvoj fazi do oktobra razvijao se u znaku velikih ofenzivno-defenzivnih borbi združenih seoskih četa, vodova

⁵² Vidi pomenični popis žrtava fašističkog terora u Zborniku »Kotar Donji Lapac u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945«, 1095—1141. O razlozima dizanja ustanka Ljubo Babić piše da je to bio »[...] jedini mogući odgovor srpskog naroda na sva nečuvena zvjerstva i zulume [...]« (Zb. NOR-a, IV/2, dok 26).

⁵³ U Titovom pismu Radi Končaru u augustu 1941. ukazuje se na potrebu veza Like i Bosne i stoji: »Štab iz Like da se preko kurira poveže sa najbližim štabom u Bosni. Stoga pošaljite čovjeka da se poveže s Tempom (Josip Broz Tito, Sabrana djela, tom VII, 1982, 81).

⁵⁴ Komandant štaba bataljona gerilskih odreda za Liku bio je Stojan Matić, a komesar Gojko Polovina (vidi Naredbu o imenovanju u Zb. NOR-a, VI/1, 41—42).

⁵⁵ O osnivanju odreda »Čapajev« vidi Đoko Jovanić, n. dj., 135 i 142.

⁵⁶ Prema istraživanju Đoke Jovanića (n. dj., 99—100) samo u donjolapačkom kotaru prikupljeno je 610 pušaka raznog porijekla, 7 puškomitraljeza i 30 pištolja. Trećinu od toga oduzeli su ustaše do početka ustanka.

i gerilskih odreda, u prodorima prema Donjem Lapcu, Gračacu i Kninu, i u odbrani teritorija u Pištalskoj dragi 19. VIII 1941, napadu na Kulen Vakuf 6. IX 1941. te u suzbijanju ustaško-domobranskih snaga potkraj septembra i na početku oktobra.⁵⁷ Druga faza ustanka u tom kraju obilježena je manjim borbama, političkim previranjima i pripremama za borbu protiv talijanskog okupatora. Vode se manje borbe i smjene boraca drže »frontove«, od kojih je najznačajniji položaj na Drenovači koji je držao legendarni komandant lapačkog bataljona Stojan Matić. Koliko god je bila potreba da se zaštiti narod i njegova imovina u pravcu neprijateljskih garnizona, toliko su ti »frontovi«, zbog smjena boraca, posudivanja oružja, teškoća u ishrani, samovolje pojedinih boraca, osipanja jedinica zbog poljoprivrednih radova i sl. otežavali rukovođenje i uspostavu discipline.⁵⁸ Takvo stanje zahtijevalo je neodložnu reorganizaciju vojnih jedinica, odnosno stvaranje partizanskih odreda i njihovo upućivanje u ofenzivne akcije i izvan mjesta boravka boraca.⁵⁹

5) Jedno je od obilježja ustanka u Lici, posebno u njenom jugoistočnom dijelu, kad je riječ o prvoj fazi njegovog razvitka, što je to bio ustanak srpskog naroda protiv ustaške države i njenih vojnih i drugih represivnih organa, a ne istovremeno i borba protiv talijanskog okupatora. Ima više razloga za takav tok događaja, pogotovo ako se ima u vidu da na području donjopolapačke doline i nije bilo talijanskih posada. Zatim, za takvu borbu bile su potrebne jače jedinice, naoružanje, bolja povezanost sa drugim krajevima, šire političke pripreme u narodu koje bi postepeno mogle pokrenuti u borbu pored srpskog i hrvatski narod.

Kako je ustanak predstavljao udarac na vitalne interese okupatora, ubrzo je izazvao i njegovu reakciju. Talijani dovlače nove trupe u pojas pruge da bi ograničili širenje ustanka u ostale krajeve Like, pripremaju promjenu okupacionog statusa u zoni i pojačavaju propagandno-obavještajnu aktivnost. Nastupaju kao »mirotvorci« i »zaštitnici« Srba, provode mjere pacifikacije u namjeri da zaustave val ustanka, a potom da ga uguše. Talijani ostaju po strani u međusobnim sukobima ustanika protiv ustaške vlasti, susreću se sa ustaničkim stražama i nastoje da steknu naklonost među Srbima. O tome Marko Orešković, 14. VIII 1941, obavještava CK KPH i ističe: »Talijani su se držali pasivno prema jednoj i (prema) drugoj strani, podstičući i jednu i drugu stranu na bratoubilački rat.«⁶⁰

Rukovodeći se ranijim i novostvorenim suprotnostima međudržavnog karaktera između Italije i Njemačke, te Italije i NDH, Talijani počinju tražiti oslonac i među srpskim nacionalistima. Sporazumijevanje s Talijanima započeto prije ustanka na tlu anektirane zone, srpski nacionalisti nastavljaju i u tom periodu te organiziraju razne kontakte i sporazume kao što su »Otrički sporazum«, u koji su uvukli i predstavnike Štaba ba-

⁵⁷ Samo u borbi u Pištalskoj dragi zaplijenjeno je 7 teških mitraljeza, 13 puško-mitraljeza i 195 pušaka (*D. Jovanić*, n. dj., 133—135) i izbačeno iz stroja 212 neprijateljskih vojnika (*Zb. NOR-a*, V/1, 352).

⁵⁸ AIHRPH, NOV—27/3744, 27/3752. Proglas Štaba bataljona gerilskih odreda za Liku o organizaciji smjena i Naredba Stojana Matića o uspostavljanju discipline.

⁵⁹ Marko Orešković zalagao se za reorganizaciju vojnih jedinica i potkraj augusta u Krbavici napisao uputstvo pod nazivom »Uloga i zadaci partizanskih odreda« (AIHRPH, NOV—27/3739).

⁶⁰ AIHRPH, KP—3/8.

talijana gerilskih odreda za Liku.⁶¹ Kasnije kontakte održavaju i sporazume sklapaju četnički elementi, opredijeljeni kolaboracionisti, koji time udaraju temelje organiziranoj kontrarevoluciji izraženoj u četničkom pokretu.⁶²

Iako u suštini, kako piše Gojko Polovina na str. 348 »Svedočenja«, ni »talijanski okupatori, ni srpski izdajnici nisu pokušali da taj sporazum (Otrički sporazum, op. a.) tretiraju kao neki ozbiljan dokument i da se stvarno s njim koriste«, treba naglasiti njegove negativne posljedice, od kojih navodimo samo neke:

— Uticao je na stvaranje iluzije kod dijela kolebljivih ljudi da se takvim kontaktima, uz prećutan status nenapadanja može preživjeti rat, odnosno dočekati oslobođenje pomoću velikih sila.

— Okupator se takvim dogovorima prikazivao kao zaštitnik Srba i kao da za to plaća veliku cijenu kod svojih saveznika.

— Pothranjivao je nade velikosrpskih nacionalista i četničkih elemenata u mogućnost kolaboracije, i dalje poticao njihovo okupljanje.

— Otvorio je diferencijaciju »za« i »protiv« borbe s okupatorom, početku upravo od tih kontakata, koja je bila povoljnija tamo gdje je bila jača partijska organizacija, a nepovoljnija gdje je bila slabija ili je uopće nije bilo.⁶³

Zahvaljujući pomoći Marka Oreškovića, Okružni komitet KPH uspio je djelomično neutralizirati negativne posljedice toga sporazuma i angažirati komuniste da »odlučnije« istupaju protiv talijanskih manevara za razbijanje ustanka.⁶⁴

Koliko god je shvatljiva opreznost za otpočinjanje borbe protiv talijanskog okupatora u početku ustanka, toliko je ta borba, kada je pokrenuta i razvijala se u cijeloj zemlji, bila neminovna. To se odnosilo i na krajeve Like i zapadne Bosne zahvaćene masovnim ustankom. Bila je to alternativa i za očuvanje dvomjesečnih rezultata borbe u Lici, bez obzira na žrtve kojima bi se izlagalo to područje. Objašnjavajući stanje političke svijesti u n. dj. na str. 104, 105, 140, 155—156, 162, Gojko Polovina zastupa mišljenje da ni potkraj septembra 1941. nije bilo spremnosti za pokretanje borbe protiv talijanskog okupatora. Primjere za to navodi iz borbi s Talijanima u drugoj polovini septembra na području Grahova i Drvara, te nevolje Štaba gerilskih odreda za srez Korenicu i okolinu zbog borbi na Pogledalu 30. IX 1941. nakon čega su Talijani spalili selo Vrela.⁶⁵

Osim toga, i pored jasnog opredjeljenja Štaba brigade za borbu protiv talijanskog okupatora, brojnih naređenja i mnogih kritika na račun ličkog rukovodstva,⁶⁶ ni tamo sve do obrane teritorija od Talijana u drugoj

⁶¹ Na razgovorima u Otriću, 11. VIII 1941, sudjelovali su Đoko Jovanić i Boško Rašeta, članovi toga Štaba.

⁶² *Fikereta Jelić-Butić*, Četnici u Hrvatskoj, 46, Zagreb 1986.

⁶³ Zb. NOR-a, II/2, 11.

⁶⁴ *Đ. Stanisavljević*, n. dj., 130.

⁶⁵ *Gojko Polovina*, n. dj., 162.

⁶⁶ Zb. NOR-a, IV/1, dok. 13. Uvodnik lista *Gerilac*, br. 5, upućuje kritike predstavnicima Like zbog pregovora s Talijanima u Otriću. Taj čin *Gerilac* naziva »pregovorom«, a ne »sporazumom«, mada to nisu bili ni pregovori, već odgovori u obliku izjave na unaprijed pripremljena pitanja.

polovini septembra na prilazima Drvaru, nije došlo do te borbe protiv okupatora. Sve to govori da snagu vojnog faktora u oslobođenim dijelovima Bosne i Like nije adekvatno pratilo političko djelovanje u narodu, kao posljedica malobrojnosti partijske organizacije i drugih nećaća, koje se moraju uvaŹiti u razmatranju tih odnosa na cijelom oslobođenom području Like i zapadne Bosne.⁶⁷

Prema navedenim podacima i ocjenama, ustanak u Lici do polovine septembra prebrodio je svoju razvojnu fazu u kojoj je zadat snaŹan udarac ustaško-domobranskim snagama, zaustavljen masovni pokolj srpskog stanovništva, stvorena prostrana slobodna teritorija u jugoistočnoj Lici i znatni dijelovi pod kontrolom ustanika u ostalim dijelovima Like, stvoreni najjači vojni potencijali u Hrvatskoj, i u pogledu broja u mnogim borbanama prekaljenih boraca, i u pogledu naoruŹanja.

Međutim, za daljnji njegov uspješni nastavak i razvoj trebalo ga je sinhronizirati i povezati, i unutar Like, i u odnosu na razvoj oruŹane borbe u drugim krajevima. U odnosu na pojedina područja bio je neravnomjeran, bez centralizirane komande i s teŹištima borbi protiv ustaške vlasti, ali nije, osim sporadično, i protiv talijanskog okupatora. Osim toga, masovnost ustanka prevazišla je snagu organiziranosti KPJ u Lici, pa je postojala mogućnost da se neki događaji odvijaju izvan uvida i uticaja Partije. Zbog toga je i održan sastanak OK KPH u Donjem Lapcu, 11 septembra 1941. godine, na kojem je trebalo dati kritičku ocjenu pređenog puta, uočiti greške, nedostatke i druge slabosti, donijeti mjere i zadatke za adekvatniju vojnu i političku organizaciju. Zato taj sastanak, zajedno sa konferencijom vojnih delegata u Kamenskom, čini temeljnu prekretnicu za daljnji razvoj i usmjeravanje ustanka u Lici. Sastanak u Donjem Lapcu, prema riječima Jakova BlaŹevića, ima značaj i »za prebrođavanje ozbiljnih objektivnih poteškoća, subjektivne nedoraslosti i političke slabosti«.⁶⁸

Prvi i najznačajniji zadatak koji je obavezivao OK KPH i njegove članove pojedinačno odnosio se na organizaciono učvršćenje partijske organizacije. Potreba za tim sređenjem zapaŹena je još u danima priprema za ustanak, ali se organizatori ustanka i drugi istaknuti komunisti nisu time mogli baviti sve do toga vremena, zbog zauzetosti pitanjima pripreme i vođenja oruŹane borbe. Karakteristično je za ličku partijsku organizaciju da se u periodu od aprilskog rata do ustanka, pa gotovo i do toga perioda nije organizaciono sređivala i proširivala novim članstvom, izuzev u rjeđim slučajevima. Prema podacima o osnivanju partijskih ćelija i drugim organizacionim pitanjima, do toga sastanka u Donjem Lapcu osnovana je svega jedna ćelija u Srbu sa 4 člana, obnovljen je rad ćelije u oslobođenom Donjem Lapcu, obnovljena i proširena ćelija u Škarama i obnovljen rad Kotarskog komiteta Korenica neposredno pred početak ustanka.⁶⁹ Sve je to upućivalo na potrebu, a sada i na obavezu, da se obnove stare i osnuju nove ćelije, prime u redove najodaniji učesnici oruŹane borbe, da se uspostave kotarski komiteti i proširi OkruŹni komitet KPH za Liku.

⁶⁷ Milan Zorić, Drvar u ustanku četrdesetprve, 232, Beograd 1984.

⁶⁸ Jakov BlaŹević, TraŹio sam crvenu nit, 60, Zagreb 1976.

⁶⁹ HAK, f. Građa za NOB kotara Donji Lapac (sjećanje Save Mileusnić).

Na tom sastanku izvršena je i smjena na čelu OK KPH za Liku. Umjesto Jakova Blaževića za sekretara OK KPH imenovan je Rade Žigić, dok su svi raniji članovi, pa i bivši sekretar, i dalje ostali u sastavu Okružnog komiteta.⁷⁰

Već na tom sastanku raspoređeni su članovi OK i instruktori, s tim da su najodgovorniju ulogu u sređivanju partijskih organizacija i u rješavanju ostalih pitanja u interesu daljnjeg razvoja oružane borbe imali upravo raniji članovi Okružnog komiteta koji su i stvarali ličku partijsku organizaciju. Jakov Blažević i Kata Pejnović raspoređeni su u zapadnu Liku, Mile Počuča u Donji Lapac, Tomo Nikšić u Gračac, a u ostale kotare poslani su instruktori.

I članovi OK i instruktori imali su grupu komunista koji su im pomagali u tom zadatku. Gojko Polovina rad na obnovi partijskih organizacija (120) u Lici naziva »čišćenjem« koje je po njegovom izlaganju provedeno »raspuštanjem« ranijih predratnih ćelija. Kao dokaz za tu tvrdnju navodi raspuštanje ćelija u Dobrošelu, Oraovcu, Doljanima i Mišljenovcu u kotaru Donji Lapac. Kako je poznato iz navedenih radova, u tim mjestima prije rata nisu ni postojale ćelije već grupe simpatizera KP.⁷¹

Rad na jačanju i učvršćenju partijskih organizacija dao je rezultate već do kraja 1941, kada je organizacija KP u Lici brojila više od 40 ćelija s 252 člana, te imala organizirane sve kotarske komitete.⁷² Već u maju 1942, kada završava njen prvi ratni radni period, imala je 75 ćelija, 8 kotarskih komiteta, popunjen Okružni komitet s 11 članova i 340 članova KP.

Istovremeno s tim, komunisti Like radili su i na jačanju ostalih organizacija NOP-a i narodne vlasti. Već u oktobru 1941. formiran je Okružni komitet SKOJ-a s 80 aktiva, 11 općinskih i 7 kotarskih komiteta s oko 400 skojevaca. U toku 1942. stvorena je i organizacija Saveza mlade generacije sa 7287 članova i svim odborima od seoskih do okružnog.⁷³

Do kraja 1941. formiran je i Okružni komitet AFŽ-a koji je pokrenuo osnivanje nižih odbora. Prema izvještaju na Prvoj konferenciji AFŽ-a u Šalamuniću, 15. septembra 1942, u Lici već do tada bila su organizirana 203 odbora AFŽ-a, od kojih 23 na neoslobođenom području.⁷⁴

Razvitkom oružane borbe nastajali su i razvijali se i prvi oblici narodne vlasti. Već do polovine 1942. u Lici je djelovalo 8 kotarskih, 36 općinskih, 254 mjesna, 14 polulegalnih i 4 ilegalna NOO-a.⁷⁵

Drugi je značajniji događaj za razvoj i usmjeravanje oružane borbe u Lici sastanak vojnih delegata u Kamenskom. Taj sastanak, prema zaključcima Okružnog komiteta u Donjem Lapcu, trebalo je da razmotri stanje vojne

⁷⁰ *Jakov Blažević*, Povijest i falsifikati, 62, Zagreb 1983. J. Blažević navodi da je smijenjena »jezgra Okružnog komiteta«, mada je činjenica da su svi stari, preživjeli članovi i dalje ostali u sastavu Okružnog komiteta KPH za Liku.

⁷¹ Vidi bilj. 6.

⁷² HAK, f. CK KPH, kut. 1, dok. 15.

⁷³ *Bude Grabovac*, Uloga i zadaci SKOJ-a i SMG, AFŽ, Lika u prošlosti i sadašnjosti, 391—412, Karlovac 1971.

⁷⁴ Lika u NOB 1942, 660, Beograd 1971.

⁷⁵ *Tomo Nikšić*, Razvoj i rad organa narodne vlasti, Lika u NOB 1942, 713—721.

organizacije ustanka u Lici, pokrene osnivanje centralne komande, te dogovori rad na reorganizaciji vojnih jedinica i da ih pripremi i usmjeri u borbu protiv talijanskog okupatora. O pravoj svrsi sastanka govore i njegovi zaključci: da se nastavi borba protiv stranih okupatora i domaćih izdajica, da se pozove hrvatski i muslimanski narod da masovno stupi u narodnooslobodilačku borbu, da se ojača vojna organizacija Like i osposobi za akcije koje će nametati borba protiv okupatora.⁷⁶

Potreba za jedinstvenom komandom u Lici osjetila se od početka oružane borbe. Kako se ustanak razvijao u više žarišta, imao je i više samostalnih komandnih centara, uglavnom kotarskog značaja. Najširi prostor zahvatio je Štab bataljona gerilskih odreda za Liku koji je rukovodio najvećom ustaničkom grupacijom. On je zvanično predstavljao prvu centralnu komandu ličkog ustanka, mada se i dalje njegov uticaj svodio na donjolapački i dijelom na gračački kotar. Kako se u međuvremenu odustalo od planova za stvaranje zajedničke komande s Bosanskom krajinom, a kasnije i s Kordunom,⁷⁷ na sastanku OK KPH za Liku u Krbavici donesena je odluka, a odmah zatim na sredini oktobra i provedena, o formiranju Štaba Grupe NOP odreda za Liku, za čijeg je komandanta imenovan španski borac Vladimir Četković, a za komesara Marko Orešković,⁷⁸ kasnije Šime Balen.

Istovremeno je počela i reorganizacija vojnih jedinica. Prestrojavanje u duhu savjetovanja u Stolicama zateklo je ovdje snažan vojni potencijal izrastao iz masovnog ustanka i oslobodilačkog karaktera borbe. Samo do polovine augusta u Lici je nastalo i u procesu borbe preformirano 98 raznih ustaničkih jedinica.⁷⁹

Najveći broj tih jedinica preformirao se u seoske čete i vodove, uglavnom prilagođene za odbranu sela. Neke od tih jedinica bliže željezničkoj pruzi, zbog prijetnje Talijana paljevinom, a i unutrašnjih političkih previranja, teško su se odlučivale na borbu protiv okupatora. Zato se istovremeno s borbom za okrupnjavanje i stvaranje elitnih bataljona vodila uporna politička borba za njihovo osvještavanje na alternativni »za« i »protiv« borbe s okupatorom.

Prva vojnički pokretna jedinica bio je Leteći odred, poznat i po nazivu »Čapajev«, sastavljen od boraca iz donjolapačkog kotara. Do kraja novembra osnovan je i bataljon »Marko Orešković«, kao prva kvalitetno nova partizanska jedinica, ne samo u Lici već i u Hrvatskoj.⁸⁰ Do kraja 1941. bilo je već formirano 9 partizanskih bataljona.

Daljnje okrupnjavanje partizanskih jedinica u Lici nastavilo se u prvoj polovini 1942. godine kada je u tri NOP-odreda, jednom samostalnom

⁷⁶ Glavni štab NOV i PO Hrvatske 1941—1945, dokumenti 1941, Rezolucija sa sastanka vojnih delegata u Kamenskom.

⁷⁷ Zb. NOR-a, II/2, 53—58.

⁷⁸ Marko Orešković ubijen u Očijevu, 20. X 1941, od pljačkaša iz toga sela.

⁷⁹ Gojko Vezmar, Vojno-politička situacija u Lici do formiranja 1. korpusa NOV Hrvatske, Prvi korpus NOV Hrvatske, 80, Karlovac 1978.

⁸⁰ Todor Radošević, Stvaranje i organizacioni razvoj partizanskih odreda u Lici do jula 1942, Prva godina narodnooslobodilačkog rata u Karlovcu, Kordunu, Glini, Lici, Gorskom kotaru i Žumberku, 686, Karlovac 1971.

bataljonu i drugim jedinicama bilo ukupno 2408 boraca, naoružanih s 2201 puškom, 80 puškomitraljeza, 18 teških mitraljeza, 3 topa, 2 tenka i ostalim.⁸¹

Sva ta prestrojavanja i okrupnjavanja događala su u toku i znaku velikih borbi od kojih su i po obimu, po trajanju i rezultatima bile najveće borbe oko Korenice, Donjeg Lapca i Srba od početka januara do kraja marta 1942. godine. U tom su periodu počele, ne samo borbe, već pravi nepoštedni rat s talijanskim okupatorom. Porazi Talijana kod Ljubova, 23/24. januara 1942, gdje je prema talijanskim izvještajima iz stroja izbačeno gotovo 1000 neprijateljskih vojnika, te u Donjem Lapcu, 27. II 1942, kad je savladana posada garnizona, do tada su najveći porazi Talijana u našoj zemlji od aprilskog rata.⁸²

Dakle, vrijeme od toga značajnog sastanka Okružnog komiteta u Donjem Lapcu u septembru 1941. do Druge okružne konferencije u maju 1942. godine, po mnogo je čemu jedan od upečatljivijih perioda NOR-a u Lici. To je razdoblje brojčanog rasta i organizacionog osposobljavanja ličke partijske organizacije za sve oblike revolucionarne akcije u vojsci i pozadini, period nastanka i organizacionog uobličavanja narodne vlasti i ostalih organizacija NOP-a, period centralizacije štabova i stvaranja elitnih partizanskih bataljona, velikih pobjeda i masovne mobilizacije, koja je u jugoistočnoj i srednjoj Lici, zapravo, završena već do polovine 1942. godine. Naveo sam samo neke detalje toga revolucionarnog vremena i procesa u Lici.

O svemu tome govore historijski izvori i dosad objavljeni radovi, te sjećanja većeg broja učesnika s toga područja. Zato je ostao neobjašnjiv osvrt i pogled Gojka Polovine, koji u »Svedočenju« opterećuje to razdoblje »čistkama« u redovima ustanika, »raspuštanjem« ličke partijske organizacije, obračunima i netrpeljivošću unutar rukovodstva NOR-a Like i Hrvatske, kakve su i njegove verzije, bez pravih dokaza, o pogibiji Marka Oreškovića i Stojana Matića. Baveći se predominantno odnosima u štabovima i rukovodstvima, bez dubljeg osvrta na procese u boračkom sastavu i narodu, tim se djelom, bez obzira na osnovni motiv i namjeru pisca, zamagljuje veličina i tok oružanog ustanka u Lici, pogotovo u njegovom periodu između sastanka Okružnog komiteta u Donjem Lapcu i održavanja Druge konferencije KPH u Korenici.

S druge strane, isticanjem grešaka i navodnih promašaja pojedinih rukovodećih ljudi u ustanku kao što je Vladimir Popović, sekretar Operativnog rukovodstva CK KPH, zanemaruje se njihova prava uloga i doprinos što su ga dali za razvoj oružanog ustanka, a pogotovo za pobjedu i afirmaciju partijske linije narodnooslobodilačkog rata. Slično tome, G. Polovina ne govori o doprinosu Vladimira Četkovića stvaranju i jačanju štabova, reorganizaciji jedinica i pobjedama ličkih bataljona pod njegovim rukovodstvom, već ga sumnjiči, bez dokaza, za mnoge odluke i rješenja s negativnim ishodom (str. 88, 93, 99) na području Kulen Vakufa i u Lici.

⁸¹ HAK, f. CK KPH, kut. 2, dok. 51.

⁸² Zb. NOR-a XIII/2, 140—352. Izvještaj o operacijama 2. talijanske armije.

Tako postupa i s drugim ličnostima uz koje veže promašaje i greške u vođenju ustanka u Lici. Pri tome nudi dokaze koji se ne mogu provjeriti: usmene poruke, razgovore o kojima nije ostao trag u dokumentacionoj građi, pisma koja se ne mogu pronaći, od kojih mnoga nisu ni čuvana. Sve je to često popraćeno izrazima: »čuo sam«, »rečeno mi je«, »pomislio sam«, »saznao sam«, što je i prihvatljivo kada je riječ o klasičnom memoaru, ali ne kada pisac istražuje i služi se dokumentima, kako to čini Gojko Polovina u tom djelu. Zato za sada ne ulazim u te i takve ocjene, pa ni u pitanje nekih faktografskih nepreciznosti. Ovaj prilog odnosi se na dijelove knjige u kojima se pisac služi dokumentima i podređuje ih isključivo određenom cilju, kao i na to da ukaže na važnost sastanka u Donjem Lapcu i da donekle objektivizira razložnost Okružnice br. 1 Okružnog komiteta KPH za Liku kao rezolucije s te sjednice.